

Sz. Bíró Zoltán: A történelem ígézetében: az emlékezetpolitika fordulatai Gorbacsovtól Putyinig¹

Gorbacsov 1985-ös hatalomra kerülésétől a negyedik elnöki ciklusát töltő Putyinig kalandos utat járt be Moszkva emlékezetpolitikája. Visszatekintve jól látható, hogy egészen másfajta készletések és célok alakították a politika múlthoz való viszonyát Gorbacsov, Jelcin és Putyin idején. Míg az utolsó szovjet pártfőtitkár több-kevesebb következetességgel, de mégiscsak megértette, hogy a késői szovjet társadalom életének demokratizálása elképzelhetetlen a „múlt felszabadítása” nélkül. Igaz, a gorbacsovi politikának is megvoltak a maga korlátai – lásd a Molotov-Ribbentrop paktum kitartó eltitkolását –, de még így is ez egy olyan korszak volt, amikor rendkívül sokat tettek azért, hogy a szovjet társadalom megismerhesse valódi múltját. Sorra jelentek meg nagy példányszámban azok a művek – visszaemlékezések, regények, történelmi és politikai elemzések –, amelyek korábban csak a szamizdat és a tamizdat világában léteztek. Ezek publikálása revelláló hatású és közfigyelmet keltő volt, ahogy a történelmi bolsevizmus első nemzedékének politikai és jogi rehabilitálása is. Az a folyamat, ami Hruscsov 1964-es elmozdításával megszakadt, most új lendületet vett. Nemcsak abban az értelemben teljesedett ki, hogy a korábbiaknál jóval többen nyertek nemcsak politikai, de jogi jóvátételt, hanem abban is, hogy a múlt kritikai feltárása immár nem korlátozódott Sztálin személyére, helyette elkezdődött a huszadik századi szovjet múlt átfogó, rendszerszintű feldolgozása.

A Gorbacsov idején elkezdett folyamat az első orosz elnök idején sem szakadt meg. Jelcin és környezete fontosnak találta a múlt hiteles bemutatását. E folyamat részeként a szovjet korszak számos tabuként kezelt dokumentuma került nyilvánosságra. Moszkva késznek mutatkozott mind a katyni tragédiával kapcsolatos levéltári anyagok, mind a II. világháború előtörténetét feltáró dokumentumok közreadására. Az orosz elnök 1993 augusztusában tett lengyelországi látogatása során átadta a varsói vezetésnek a lengyel hadifoglyok 1940-es kivégzésével kapcsolatos legfontosabb dokumentumok másolatát, és Jelcin arról is meggyegyzett partnereivel, hogy ezt a dokumentumgyűttest belátható időn belül mindkét ország négy kötetben közreadja. A múlt feltárása az 1932-33-as nagy éhínség feldolgozására is kiterjedt, kiadott dokumentumgyűjtemények sora bizonyítja ezt. A Gorbacsov egykori legközelebbi szövetségese, Alekszandr Jakovlev által létrehozott alapítvány (<https://alexanderyakovlev.org/>) mindezidáig közel száz vaskos dokumentumkötetben adta közre a XX. századi szovjet történelem eddig hozzáférhetetlen levéltári anyagait. A sorozat kötetei éppúgy kiterjednek a szovjet állambiztonsági szervek felépítésének és történetének részletes bemutatására, mint olyan kényes témák feldolgozására, mint amilyen a deportálások, a cenzúra, az ellenzék üldözésének története vagy éppen a szovjet korszak antiszemitizmusa. A legfelsőbb államhatalmi és pártszervek archívumi anyagait őrző, 1991-ben létrehozott Elnöki Levéltár is sokat tett azért, hogy a múlt kiretusált alakjai és történései „visszavétesse” és hiteles bemutatást nyerjenek. Az archívum évente megjelenő tematikus kötetekben adja közre állományának fontos, a múlt kritikai feldolgozásához nélkülözhetetlen dokumentumokat. A jelcini évtized (1991-1999) kiteljesítette a Gorbacsov idején elkezdett folyamatot, az emlékezet felszabadítását.

¹ A Történelemtanárok (30.) Országos Konferenciáján elhangzott előadás írásos változata.

Ennek jegyében kezdte tevékenységét Vlagyimir Putyin is. Első elnöksége idején (2000-2004) a hatalom vajmi kevés érdeklődést mutatott a múlt iránt. Lényegében hagyta, hogy a történészek és levéltárosok szabadon, a tudomány szabályait betartva és lelkiismeretükre hallgatva folytassák a Gorbacsov idején elkezdett, majd Jelcin elnöksége alatt kiteljesedő munkájukat. Ezekben az években legfeljebb elvétve akadt példa arra, hogy Putyin beszédeiben és más nyilvános szerepléseiben bármilyen módon is szóba hozta volna a múltat. Ez a korai éveiben egyáltalán nem volt rá jellemző. Ezért 2001-ben még gond nélkül elindulhatott az a nyolc kötetig eljutó nagyszabású vállalkozás, ami a Sztálinnak havi rendszerességgel készített belbiztonsági jelentéseket adta közre (*„Szigorúan titkos”*: *Lubjanka – Sztálinnak az ország belső helyzetéről. 1922-1934*). De annak sem volt akadálya, hogy 2004-ben elkezdődjön – Alekszandr Szolzsenyicin és Robert Conquest előszavával – annak a máig legátfogóbbnak tekinthető hétkötetes dokumentumgyűjteménynek a kiadása, ami a GULAG történetét dolgozza fel a húszas évek végétől az ötvenes évek első feléig (*A sztálini GULAG története*). Vagyis kezdetben semmi jele nem volt annak, hogy Putyin szakítani készülne elődei politikájával, és a történelmet megpróbálná a hatalom pillanatnyi szükségleteinek szolgálatába állítani. A fordulat első jelei 2005-ben, a II. világháború európai befejeződésének nagyszabású moszkvai megünnepléséhez kapcsolódóan kezdtek megmutatkozni. Putyin és környezete a korábbiaknál jóval nagyobb hangsúlyt akart adni a májusi Győzelem-ünnepnek. Oroszország akkori nemzetközi helyzetét jól mutatta, hogy mindenki, aki számít a világpolitikában elment Moszkvába, hogy az orosz vezetéssel és társadalommal együtt emlékezzen a fasizmus leverésére, és az abban játszott meghatározó szovjet szerepre. Abban sem volt semmi meglepő, még kevésbé bármi kivetni való, hogy az orosz vezetés „rátalált” a háború emlékezetére. A Szovjetunió óriási emberi és anyagi veszteségei minden alapot megadnak ehhez. A Gorbacsov idején befejezett kutatások eredményeképpen ma 27 millió szovjet áldozatot tartanak számon, míg Moszkva három legfontosabb szövetségesének – Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország – együttes veszteségei épphogy elérték a másfél milliót. Mindeközben a Szovjetunió elveszítette felhalmozott nemzeti vagyonának 30 százalékát, míg ez a mutató Nagy-Britannia esetében 0,9, míg az Egyesült Államok esetében mindössze 0,4 százalék. Vagyis nincs abban semmi meglepő, hogy a háború emlékezete oly erősen él az orosz emberekben, függetlenül attól, hogy a hatalom épp milyen jelentőséget tulajdonít ennek. A 2005-ös hivatalos megemlékezés korábbiaknál hangsúlyosabbá tételében részben a fentiek tudatosítása játszott szerepet. De nemcsak ez. További két körülmény is közrejátszott ebben. Egyfelől az, hogy ekkorra már kiderült, hogy az orosz társadalom történelmi emlékezetében lényegében egyetlen esemény maradt, ami nem megosztja a politikai közösséget, hanem egyben tartja. Ez pedig a II. világháború emlékezete. Sem az 1917-es forradalmak, sem a polgárháború, sem egyetlen más XX. századi esemény nem volt képes azt az „érzelmi egyetértést” kiváltani, mint amit a II. világháború emlékezete kivált. Másfelől ez az az időszak, amikor Putyin és környezete elkezdti érzékelni, hogy szép dolog a növekvő jóléten alapuló társadalmi elfogadottság, de ideje lenne a rendszer legitimációjának valamilyen érzelmi töltetet is adni. És ezt az „érzelmi űrt” fogja kitölteni a háború emlékezetének minden korábbinál látványosabb hivatalos felkarolása. Még ezzel sem lenne semmi baj, ha ez a „felkarolás” mértéket tudott volna tartani, és mások történelmi érzékenységére is tekintettel tudott volna lenni. De egy idő után nem ez történt, hanem ennek épp ellenkezője. A változás, ami nem azonnal következett be, hanem

csak fokozatosan, azzal is összefüggött, hogy 2012 után egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a rendszer képtelen jóléti alapú legitimitációját fenntartani. Ebben a helyzetben valamilyen más megoldás után kellett nézni. Így talált rá a Kreml az identitás alapú legitimitációra, amiben a történelmi emlékezetnek – azon belül is a II. világháború emlékezetének – minden korábbinál fontosabb szerepet jutott.

Moszkva kétségtelenül joggal várja el, hogy legyenek tekintettel érzékenységeire, és ismerjék el meghatározó szerepét a nácizmus legyőzésében. Ez jogos elvárás, de semmiképpen sem jelentheti azt, hogy orosz részről ne kellene hasonló tapintatot tanúsítani mások fájdalma iránt. Putyin egy ideig dicséretes módon tartotta is magát ehhez az elvhez. Amikor 2009 szeptemberében meghívták Gdanskba, hogy vegyen részt, és mondjon beszédet a II. világháború kitörésének 70. évfordulója alkalmából tartott megemlékezésen, akkor még – tekintettel mások érzékenységére – úgy fogalmazott, hogy egyetlen országnak sincs joga saját biztonságát más országok rovására növelni. Ez egyenes beszéd volt. Világos jelzése volt annak, hogy az orosz vezetés kész önkritikusan megítélni a Szovjetunió 1939 nyara és a németek általi megtámadása közti időszakban követett magatartását. Vagyis a fenti példa is mutatja, hogy nem feltétlenül kellett volna megannyi konfliktushoz vezetnie annak, hogy az orosz vezetés 2005-től elkezdte a II. világháború emlékezetét politikai célokra – a társadalom érzelmi közösségének megerősítésére – használni. De mert a jóléti legitimitáció egy idő után – kiváltképp 2012-t követően – kimerítette tartalékait, ezért az emlékezetpolitika egyre fontosabb szerepet kapott, és olyasmire is elkezdtek használni, ami messze túlmutatott a társadalom érzelmi közösségének fenntartásán, ám eközben ez a politika egyre inkább elveszítette mások sérelmei iránti érzékenységét. E változások hátterében főként a gazdaság romló teljesítménye állt, aminek következményei rövid időn belül megmutatkoztak a lakosság reáljövedelmének tartós – 1999 és 2013 között nem tapasztalt – csökkenésében. Ez számokban kifejezve azt jelentette, hogy míg 1998 ősze és 2008 késő nyara között az orosz gazdaság össznövekedése 101,7 százalékos volt, vagyis teljesítménye lényegében megduplázódott, addig 2008 ősze és 2019 tavasz között mindösszesen 3,5 százalékot tett ki. Vagyis az első periódusban, ami lényegében egybeesett Putyin első két elnökségével, az éves átlagos GDP-növekedés 7,4 százalékos volt, addig a második periódusban, ami Medvegyev elnökségét és Putyin harmadik, illetve részben negyedik elnökségét is lefedte, évi 0,3 százalékos növekedésnek felelt meg. Egy ideig a kormányzat igyekezett a reáljövedelem-növekedést magas – a GDP-növekedés ütemét meghaladó – szinten tartani. Ezt azonban az ukrajnai beavatkozás után már képtelen volt biztosítani, ami azt eredményezte, hogy a reáljövedelmek értéke 2014 és 2019 között összességében több mint 10 százalékkal csökkent. Ilyen körülmények között a hatalomnak nem nagyon maradt más választása, mint hogy a jóléti legitimitációt identitás alapúra cserélje. Ennek azonban szerteágazó következményei lettek, amik a külpolitikától és a rendszer felépítésétől kezdve a szólásszabadság korlátozásáig és az emlékezetpolitika legitimitációs célú felhasználásáig sok mindent érintettek. Az emlékezetpolitikai céloknak való alávetése fokozatosan ment végbe, kezdetei visszanyúlnak az évtized elejére, de igazán látványossá csak az utóbbi egy-másfél évben vált. A változás leginkább a II. világháború, illetve annak is a korai időszakára vonatkozóan a legfeltűnőbb. Némi túlzással azt lehet állítani, hogy az utóbbi évekre az orosz emlékezetpolitika még Putyin

első két elnökségéhez képest is hajtúkanyart vett. Egy ideje már nem az emlékezet felszabadítása a cél, hanem a politikának való alávételése, annak kiszolgálása.

2012-től tudható, hogy az orosz elnök számára fontos a történelem. Lehet, hogy korábban is az volt, csak éppen nem nyilatkozott meg róla, vagy ha mégis, azt nagyon ritkán tette. Főként a II. világháború foglalkoztatja. Ezzel nem is lenne probléma, kiváltképp Oroszország esetében, amelyik a Szovjetunió részeként oly jelentős szerepet játszott a náci Németország és szövetségesei legyőzésében. Putyin azonban egy ideje úgy érzi, hogy a világ kezd megfélemlkezni Moszkva háború idején hozott súlyos áldozatairól és az abban játszott szerepéről, sőt az utóbbit egyre inkább meg is hamisítja. 2019 decemberében a II. világháború befejezésének 75. évfordulója alkalmából rendezendő ünnepségek szervezőbizottságának alakuló ülésén már egyenesen arról beszélt, hogy néhány ország és nemzetközi szervezet megpróbálja meghamisítani a történelmet, azt a benyomást keltve, hogy azonos felelősség terhelné a háború kirobbantásáért a náci Németországot és a Szovjetuniót. Azonos felelősségről természetesen nincs szó, mint ahogy a háború egészét tekintve sem eshet azonos megítélés alá a két állam. Ám attól még, hogy a szovjet társadalom hozta a legsúlyosabb áldozatot a fasizmus legyőzéséért, Moszkvának nem lenne szabad megfélemlkeznie a Szovjetunió 1939 késő nyara és 1941-es német megtámadása közti időben követett politikájáról és az abból következő felelősségéről sem. Az utóbbi nem azonos a németek felelősségével, de ez a két év mégiscsak kritikai önvizsgálatra szorul. Ezzel mind a késői Gorbacsov, mind Jelcin, mind Putyin korai korszakában a hatalom tisztában volt. Az elmúlt években azonban ennek épp az ellenkezőjét látjuk: az önkritika szinte minden eleme eltűnőben van.

Kiváltképp feltűnő az a fordulat, ami a Molotov-Ribbentrop paktum moszkvai megítélése kapcsán az utóbbi időben végbement. A megnehtámadási szerződés aláírásának 80. évfordulója alkalmából a Kreml harsány információs kampányba kezdett a megállapodás rehabilitálása érdekében. Sorra szólaltak meg Putyin rendszerének meghatározó alakjai Szergej Lavrov külügyminisztertől Vlagyimir Megyinszkij kulturális miniszterig. De fontosnak tartotta a megszólalást Szergej Ivanov egykori honvédelmi miniszter, az elnöki hivatal korábbi vezetője is, aki ma is tagja az orosz Nemzetbiztonsági Tanácsnak. A sorból nem maradhatott ki Szergej Nariskin sem, aki egyszerre tölti be a Külső Hírszerző Szolgálat igazgatói és az Orosz Történelmi Társaság elnöki posztját. Valamennyien fontosnak találták, hogy védelmükbe vegyék a Gorbacsov idején a Szovjet Népképviselők Kongresszusa által elítélt és megszületése pillanatától érvénytelenné nyilvánított szerződést és annak titkos kiegészítő jegyzőkönyveit. Az 1989. december 24-én elfogadott határozat megállapította, hogy Sztálin és Molotov úgy tárgyaltak a titkos jegyzőkönyvekről, hogy a tárgyalások eredményéről sem a szovjet társadalmat, sem a párt Központi Bizottságát, sem a Legfelsőbb Tanácsot, sem pedig a szovjet kormányt nem tájékoztatták, ezért azok ratifikálására nem is került sor. A határozat kimondta, hogy a jegyzőkönyvek „semmilyen módon nem tükrözték a szovjet nép akaratát”. A németekkel kötött titkos alkut Sztálin és szűk környezete arra használta fel, hogy „más államokhoz ultimátumot intézzen és erőszakkal fenyegetőzve nyomást gyakoroljon azokra”.

Az immár több mint harminc éve elfogadott elítélő határozat ellenére Szergej Ivanov egy a II. világháború előtörténetével foglalkozó konferencián egyenesen azt ajánlotta az orosz társadalomnak, hogy „legyen büszke a Molotov-Ribbentrop paktumra”! Szergej Nariskin pedig az Izvesztyijának adott hosszú interjújában a nyugati hatalmakra és – a Csehszlovákia felosztásakor némi területhez jutó – Lengyelországra háritotta a háború kitörése miatti felelősséget. Az orosz külügyminiszter pedig – Ivanovhoz hasonlóan – ugyancsak egy a korszakkal foglalkozó kiállítás megnyitóján tartotta helyén valónak leszögezni, hogy a Szovjetunió 1939 augusztusában kényszerűségből írta alá a megneemtámadási szerződést, mert Nagy-Britannia és Franciaország nem volt hajlandó vele szövetségre lépni.

Még ha el is fogadnánk Lavrov álláspontját – ami finoman szólva is csak részben tükrözi a korabeli tényleges helyzetet –, akkor is megválaszolatlan marad a kérdés, hogy miért is kellett a szerződés nyilvános részein túl titkos megállapodást kötni a náci Németországgal Kelet-Európa felosztásáról. A titkos jegyzőkönyvek aláírására az ugyanis semmilyen módon nem ad magyarázatot, hogy London és Párizs halogatta a Moszkvával való szövetségkötést. Igen, halogatták, mert bizalmatlanok voltak, mint ahogy orosz részről is bizalmatlanok voltak velük szemben. Ez a körülmény azonban semmilyen módon nem ad magyarázatot arra, hogy miért kellett titkos alkura lépni a náci Németországgal.

Ma már sok minden tudható a kudarccal zárult moszkvai tanácskozásról, az abban résztvevők szándékairól. Az 1939. augusztus 12-én a szovjet fővárosba érkező brit és francia katonai delegáció egyetlen dolgot szeretett volna elérni: a Kreml ígéretét arra, hogy nem fog segítséget nyújtani Németországnak, vagyis nem várták el a Szovjetuniótól, hogy velük katonai szövetséget kössön. Sztálin azonban ennél többet akart, vagy legalábbis úgy tett, mintha többet akart volna. El akarta hitetni nyugati tárgyaló partnereivel, hogy a Szovjetunió részletesen kidolgozott katonai együttműködést szeretne kialakítani velük. Mégpedig olyan, amelynek nélkülözhetetlen előfeltétele a lengyel és a román kormány engedélye ahhoz, hogy a Vörös Hadsereg egységei áthaladhassanak országuk területén. De mert az utóbbiról tudni lehetett, hogy annak teljesítésére sem Varsó, sem Bukarest nem hajlandó, ez a kívánság nem volt más, mint olyan követelés, aminek teljesületlenségére hivatkozva meg lehetett tagadni a megállapodást. Hogy valóban ez volt Moszkva taktikája, vagyis olyan helyzet teremtése, ami ellehetetleníti a megegyezést, az világosan kitűnik Sztálin Vorosilovnak adott tárgyalási instrukcióiból. A „népek bölcs vezére” a szovjet delegációt vezető Kliment Vorosilovot pár nappal a brit és a francia katonai delegáció Moszkvába érkezése előtt részletesen eligazította. Arra utasította honvédelmi népbiztosát, hogy már a tárgyalások kezdetekor tisztázza, van-e felhatalmazása a nyugati küldöttségnek – a szovjethez hasonlóan – bárminemű megállapodás aláírására. Ha nincs, akkor meglepetten meg kell kérdezni tőlük, hogy ez esetben miért is jöttek. Ha pedig erre azt válaszolják, hogy csak előkészítő tárgyalásokra kaptak mandátumot, akkor azt kell megérdezni tőlük, hogy van-e már részletesen kidolgozott tervük arra az esetre, ha szövetségesüket, vagyis a Szovjetuniót támadás érné. Ha ilyen nincs, akkor nekik kell szegezni a kérdést: milyen alapon akarnak velünk megegyezni? És ha még ezek után is szeretnének tovább tárgyalni – folytatódott a sztálini instrukció –, akkor a tárgyalásnak kizárólag ama elvi jelentőségű kérdés tisztázására kell korlátozódnia, hogy a Vörös Hadsereg kap-e engedélyt a Lengyelországon és Románián való áthaladásra vagy sem. „Ha kiderül,

hogy hadseregünk átengedése Lengyelország és Románia területén kizárt, ki kell jelenteni, hogy e feltétel teljesülése nélkül lehetetlen a megállapodás.” (Lásd: *Insztrukcii dlja Vorosilova, 7-go avgusztja 1939 g. // Dokumenti vnyesnyej polityiki SzSzsZR, T. XXII, Moszkva, 1992. Kn. 1., ctr. 584.*) Mindebből világosan látszik, hogy nemcsak a nyugati hatalmak voltak bizalmatlanok Moszkvával szemben és próbálták halogatni a megállapodást, de a Kremlben is hasonlóan gondolkodtak. Ha ugyanis nagyon meg akartak volna egyezni – mint ahogy nem akartak, mert a nyugati hatalmakkal aligha lehetett volna Kelet-Európa felosztásáról titkos alkut kötni –, akkor nem ragaszkodtak volna Varsó és Bukarest engedélyéhez. Arról ugyanis pontosan tudták, hogy úgy sem fog teljesülni. Ez a kulcsfontosságú körülmény azonban a legkevésbé sem zavarta az orosz külügyminisztert abban, hogy az elmaradt megegyezésért kizárólag a nyugati hatalmakat tegye felelőssé.

A státuszférfiak közül legmesszebb Vlagyimir Megyinszkij ment el, aki úgy érezte, hogy hosszú cikkben kell megvédenie az 1939-es paktumot. Ő volt az, aki a megállapodás mentegetésében nem átalotta azt állítani, hogy az a sztálini külpolitika korszakos sikere volt. A paktumról írt és a *RIA Novosztji* által közreadott dolgozata „*A Szovjetunió diplomáciai diadala*” címmel jelent meg. A magát komoly történésznek tartó szerző már rögtön cikke elején fontosnak tartotta leszögezni, hogy a szovjethatalom súlyos hibát követett el a kiegészítő jegyzőkönyvek eltitkolásával. De nem azért, mert hiba volt ilyen fontos és a szovjet társadalom egészét érintő kérdésben titkolózni, hanem azért, mert nem volt erre ok, a jegyzőkönyvekben ugyanis semmi szégyellni való nem szerepelt. A kulturális miniszter szerint ugyanilyen megállapodásokat Hitlerrel más államok is aláírtak. Ilyen paktum volt például az 1938-as müncheni egyezség is, amikor Csehszlovákiát arra kényszerítette Európa négy meghatározó hatalma, hogy adja át a katonai és gazdasági tekintetben leginkább értékes területeit Németországnak. Mindezt pedig annak reményében tették – állítja Megyinszkij –, hogy Hitler agressziója ezek után kelet felé fordul. A szerzőt ugyanakkor az a legkevésbé sem zavarja, hogy Nyugaton a müncheni alkut már jó ideje súlyosan elhibázottnak tartják és az akkori döntést semmilyen formában sem mentegetik. Az orosz kultuszminiszter viszont épp az ellenkezőjét teszi ennek, amikor megállapítja, hogy „1939 nyarának konkrét külpolitikai szituációjában a Szovjetuniónak igaza volt, amikor beleegyezett a megnemtámadási egyezmény megkötésébe”. Lehet, hogy a szerződés nyilvános részének megkötésében igaza volt, de a titkos kiegészítő jegyzőkönyvek aláírásában biztosan nem. Megyinszkij a titkos alkut mentegető állítását a „mi lett volna, ha...” módszerével próbálja alátámasztani. Szerinte, ha nem került volna sor a megnemtámadási egyezmény aláírására, akkor a németek két-három hét alatt biztosan legyőzték volna a lengyel hadsereget, és elfoglalták volna azokat a területeket is, amelyek a titkos jegyzőkönyveknek és a Vörös Hadsereg szeptember 17-én kezdődő Lengyelország elleni támadásának köszönhetően a Szovjetunió magához tudott csatolni. Megyinszkij mindebből arra következtet, hogy a németek, ha már akkor megszállhatták volna a mai Ukrajna nyugati területeit, az ott élő ukrán nacionalistákra támaszkodva „önálló” ukrán államot hoztak volna létre. Ami egyben azt is jelentette volna, hogy ezekről a területekről ahhoz képest, mint ami a későbbiekben történt, jóval több a Szovjetunió ellen harcolni kész katonát tudtak volna kiállítani.

Megyinszkij szerint ugyanez játszódott volna le a két világháború közt önálló három balti országgal is. Ezek a kis köztársaságok, ha nem születik meg a német-szovjet titkos megállapodás, éppoly gyorsan német felügyelet alá kerülhettek volna, mint ahogy Lengyelország is került. És akkor hadseregük, ahogy más erőforrásaik is, felhasználhatók lettek volna a Szovjetunió ellen. De mert Lettországot, Litvániát és Észtországot – a paktumnak köszönhetően – Moszkva „szerezte meg”, erőforrásaikkal is ő rendelkezhetett. A dolog szépséghibája, hogy ezeket a feltételezéseit Megyinszkij semmivel sem támasztja alá – így például nincs arra semmiféle bizonyíték, hogy Hitler önálló ukrán államot készült volna létrehozni –, miközben nem lát semmi kivétlnivalót a térség szuverén államainak felszámolásában. Megyinszkij úgy tesz, mintha legitim biztonsági szükségletei a II. világháború előtt kizárólag a Szovjetuniónak lehettek volna. Érvelésével lényegében azt állítja, hogy a kis balti államok így is, úgy is elveszítették volna szuverenitásukat, következésképpen sokkal jobb, hogy Moszkva, és nem Berlin annektálta őket, mert ezzel javult a Szovjetunió biztonsága. Ezzel az állítással több probléma is van. Mindenekelőtt az, hogy ezek szerint a Németország és a Szovjetunió közti térben egyetlen szuverén államnak sem lehettek biztonsági érdekei, vagy ha voltak is ilyenek, azokra a „nagyoknak” nem kellett tekintettel lenniük. Másrészt az is erősen kérdéses, hogy a három balti állam annektálásával jelentősen javult volna a szovjet állam biztonsága. Ezt legfeljebb csak akkor lehetne állítani, ha Moszkva komolyan megerősítette volna védelmi képességeit a Baltikumban. Erre azonban nem került sor, ezért a térség rövid időn belül német kézre került. Vagyis a háború menete egyáltalán nem igazolja Megyinszkij állítását. Nem mintha a Szovjetunió biztonságára való hivatkozás bármiféle felhatalmazást adhatott volna szuverén államok bekebelezésére. Érdekes módon – ahogy erre már korábban is utaltunk - Putyin ezt 2009 őszén még tudta, vagyis pont az ellenkezőjét gondolta annak, mint amiről Megyinszkij a cikkében ír, amikor a II. világháború kitörésének 70. évfordulója alkalmából elmondott gdanski beszédében elítélte azt a fajta magatartást, amelyik más államok biztonságának rovására próbálta saját biztonságát növelni.

Az orosz kultuszminiszter – akit dolgozata megjelenése óta felmentettek ugyan posztjáról, de rögtön ki is nevezték az elnök emlékezetpolitikai ügyekben illetékes tanácsadójának – a paktumot mentegető cikkében Finnország kapcsán még merészebb állításokra ragadtatta magát. Szerinte nyilvánvaló, hogy amennyiben nem sikerült volna az 1939 novembere és 1940 márciusa közt zajló „téli háború” idején északabbra „tolni” a Leningrádtól alig 30 kilométerre lévő finn-szovjet határt, akkor a finnek – a németek szövetségeseiként – már 1941 nyarán elfoglalhatták volna a korábbi fővárost. Mindezt Megyinszkij azzal a „meggyőző” érveléssel próbálja alátámasztani, hogy a „Nagy-Finnországról” dédelgetett álmok legalább annyira közismertek, mint maga a Molotov-Ribbentrop paktum. Ugyan az nem teljesen világos, hogy a két dolognak mi köze van egymáshoz, de ez még a kisebbik probléma. A nagyobb az, hogy a szerző teljesen félreérti vagy nagyon is tudatosan elhallgatja a két ország képességei közti óriási különbséget. Nyilván a harmincas évek végén is akadtak olyan finnek, akik komolyan gondolhatták a Megyinszkij által felemlített álmot – ami, ha megvalósult volna, magába foglalta volna a teljes „orosz Északot” egészen az Urálig –, ám ebből az azért mégsem következik, hogy annak megvalósításába mert volna bárki is – kiváltképp a finn kormány – belekezdeni. Megyinszkij úgy tesz, mintha komolyan lehetne venni, hogy a 4 millió lakosú Finnországnak bármilyen esélye is lett volna sikeres

területszerző háborút folytatni – akár még úgy is, hogy beveti hadseregének mind a 26 tankját – az akkor 200 milliós Szovjetunió ellen. Arról már nem is beszélve, hogy Finnország – ellentétben a Megyinszkij által sugalltakkal – a „téli háború” idején még nem volt a németek szövetségese. Helyette a britek és a franciák segítségével bízott, akik a kis északi ország védelmére készek is voltak expedíciós erőt küldeni. Épp az 1939-es szovjet agresszió volt az, ami a finnek – az általuk csak „folytatólagos háborúként” emlegetett – Szovjetunió elleni háborúba sodorta. A finnek lényegében egyetlen célt követtek: szerették volna visszaszerezni a „téli háború” idején elveszített területeiket. Ezért történhetett meg, hogy a finn hadsereg a németek folyamatos követelése ellenére sem volt hajlandó a Leningrád körüli ostromgyűrűt szorosabbra vonni és a karéliei földszorosban a szovjet városhoz közelebb hatolni. A finneknek ugyanis nem kellett mások területe. Csak arra tartottak igényt, amit magukénak gondoltak.

Megyinszkij fantáziája azonban nem állt itt meg. Szerinte, ha nem írták volna alá a szovjet-német megnemtámadási szerződést, együtt annak titkos záradékaival, akkor Japán valószínűleg nem Délkelet-Ázsia felé fordult volna, hanem északra, a Szovjetunió ellen. És akkor Moszkva ebben a kétfrontos háborúban vajon talpon tudott volna-e maradni? És egyáltalán mekkora áldozatokkal járt volna egy ilyen háború? – teszi fel kérdéseit Megyinszkij. Nos, valószínűleg nem sokkal, mert egy ilyen háború esélye roppant kicsi volt. Leginkább azért, mert, ahogy a szovjet vezetés, úgy a Japán is tisztában volt a Távol-Keleten egymással szembenálló két hadsereg ereje közti jelentős különbséggel. És mert tisztában volt, ezért Moszkvában biztosak lehettek abban, hogy Japán nem kockáztatja meg a Szovjetunió megtámadását. Miért is tette volna olyan erőviszonyok mellett, amelyek semmi esélyt nem adtak a japánoknak. 1939-ben ugyanis a Bajkálon-túli területen a szovjet hadsereg 30 lövész- és motorizált hadosztályt tartott hadrendben, miközben a Mandzsúriában harcoló Kvantung-hadsereg létszáma ennél jóval kisebb volt. De nemcsak a létszámbeli különbség volt jelentős, de a fegyverzetbeli is. Miközben a szovjetek 4700 harckocsival és 2600 repülővel rendelkeztek, aközben a japánoknak hússzor kevesebb tankjuk és negyedannyi repülőjük volt. A korabeli szovjet vezetés mindezt pontosan tudta. Nem véletlen, hogy Moszkva az 1939 nyarán folyó tárgyalásokon a briteknek és a franciáknak a Wehrmachtal szembeni küzdelemre 136 hadosztályt és 9000 harckocsit ajánlott fel. Ha Moszkvát különösebben nyugtalanították volna a japánok, akkor aligha tett volna ilyen ígéretet.

A kulturális miniszter hosszú írásának végkövetkeztetése szerint a Molotov-Ribbentrop paktum aláírása a Szovjetunió részéről „kényszerű lépés, a vitathatatlan ellenséggel megkötött legitim megállapodás volt”. Majd mindezt azzal a gyakran olvasható régi érveléssel igyekszik alátámasztani, hogy a megnemtámadási szerződésnek köszönhetően „a Szovjetunió időt nyert a háborúra való felkészüléshez”. Valóban ez lett volna a helyzet? A Vörös Hadsereg tényleg előnyösebb helyzetben vehette föl a harcot a németekkel 1941 nyarán, mint tehetné volna két évvel korábban? Aligha. Hogy pontosan mi történt volna, ha már 1939-ben megkezdődött volna a németek elleni háború, nehéz megítélni. Ám azt elég pontosan lehet tudni, hogy mi az, amire biztosan nem került volna sor. Így például a németek páncélos ékei biztosan nem tudtak volna három stratégiai irányban mélységi csapást mérni a Szovjetunióra. Mégpedig azért nem, mert ehhez ekkor még nem volt elég tankjuk. A

Lengyelország elleni háború után ugyanis a németek még mindig csak alig több mint 500 működőképes harckocsival rendelkeztek. Ez kevesebb, mint az 1941-re már felállított négy német páncélos csoport bármelyikének harckocsi-állománya. Az is biztos, hogy 1939-ben nemcsak a hadfelszerelés tekintetében nem volt még fölényben a Wehrmacht a Vörös Hadsereggel szemben, de a harci tapasztalatok terén sem. Míg két évvel később – Európa jelentős részének megszerzése után – már egészen más volt a helyzet. És az is joggal feltételezhető, hogy 1939-ben a német hadsereg még aligha tudta volna néhány hónap alatt elfoglalni a Szovjetunió európai területeinek nagy részét, ahol nemcsak a lakosság közel fele koncentrált, de ipari termelésének döntő része is, így például a lőporgyártásának több mint kétharmada. Ha nincs ez a gyors és jelentős kiterjedésű területvesztés, akkor az ipari létesítmények evakuálásából származó veszteségek is jóval kisebbek lettek volna. Ha Moszkva már 1939-ben szembefordult volna Berlinnel, akkor a Szovjetunió nyilván nem szállított volna Németországnak csak nem két éven át stratégiai fontosságú nyersanyagokat. 1940-ben például a III. Birodalom által importált nikkelt 40 százalékát, míg a kőolaj 34 százalékát a Szovjetunió biztosította. És végül, de nem utolsó sorban, ha már 1939-ben szembe került volna egymással Moszkva és Berlin, akkor a náci Németország aligha tudta volna oly könnyedén – jelentős veszteségek nélkül – meghódítani fél Európát és felhasználni az így megszerzett területek erőforrásait a Szovjetunió elleni háborújában. Vagyis a Megyinszkij által hangoztatott időnyerés-tézis felettébb ingatag lábakon áll.

Megyinszkij cikke csak a kezdet volt. Ráadásul olyan kezdet, amire korábban került sor, mintsem hogy az Európai Parlament kiadta volna 2019. szeptember 19-i állásfoglalását a Molotov-Ribbentrop-paktum II. világháború kitörésében játszott szerepéről és az azt aláíró két hatalom felelősségéről. Vagyis azt az éles orosz emlékezetpolitikai fordulatot, amire tavaly augusztus végén került sor, semmiképpen sem lehet az Európai Parlament állásfoglalására adott válasznak tekinteni. A paktum orosz mentegése ugyanis csaknem egy hónappal korábban elkezdődött, minthogy megszületett volna az Európai Parlament állásfoglalása.

A II. világháború kitörésének moszkvai újraértékelése a tavaly nyárvégi történettel nem zárult le. Lavrov, Megyinszkij, Nariskin és Szergej Ivanov radikálisan új szemléletet tükröző megnyilatkozásai után decemberben már maga Putyin is bekapcsolódott a hazai és a külföldi közönségnek egyaránt szóló vitába. 2019. december 11-e és 25-e között az orosz elnök különböző nyilvános szerepléseiben hat alkalommal hozta szóba az Európai Parlament állásfoglalását. Az elnök nyilatkozatai – túl azon, hogy élesen bírálták a parlamenti állásfoglalást – mindenekelőtt a háború előtti Lengyelországot vették célba. Putyin nemcsak Varsó müncheni megállapodást követő csehszlovákiai területszerzését emlegette fel, de azt is, hogy a két világháború közötti lengyel politikai elit jelentős része antiszemita volt. Példaként a lengyel külügyminiszter, József Beck egy Hitlerrel folytatott berlini találkozásán elhangzottakat, illetve a berlini lengyel nagykövet, József Lipski egy jelentését idézte. A történet egyetlen szépséghibája, hogy mindkét dokumentum régóta ismert. A szovjet külügyminisztérium még 1981-ben, vagyis még Brezsnyev idején adta közre azokat (*Dokumenty i materialy kanuna vtoroj mirovoj vojny. 1937-1939*, t.1-2., Moszkva, 1981.). Putyin tehát semmi újjal nem szolgált. Helyette a már ismert tényeket próbálta úgy beállítani, mintha Lengyelország 1938-as területszerzése lett volna a háború kitörésének egyik fő oka,

illetve, hogy a két világháború közti lengyel elit egy részének antiszemitizmusa miatt Varsó rá is szolgált mindarra, ami vele 1939 őszén történt. Nyilván a lengyelek bizonyos fokú felelőssége is megállapítható abban, ami a háború kitöréséhez elvezetett, de az nem összemérhető a német és a szovjet felelősséggel. Az áldozat és az agresszor világosan megkülönböztethető ebben a történetben. Attól még, hogy a háború előtt a lengyel vezetés is követett el hibákat és voltak ellenszenves vonásai, senki nem nyer felhatalmazást arra, hogy lerohanjon egy szuverén országot.

Putyin már ekkor, decemberi kirohanásai alkalmával ígéretet tett arra, hogy hosszú dolgozatban fogja elmagyarázni a II. világháború kitörésének okait. Ígéretét be is tartotta. 2020 júniusában előbb angolul, egy amerikai folyóiratban, a *National Interest*-ben, majd oroszul, az elnök hivatalos honlapján adták közre a „75 éves a Nagy Győzelem: a történelem és a jövő iránti közös felelősség” címmel írt tanulmányát. A dolgozat hosszasan tárgyalja az I. világháborút lezáró „versailles-i békemű” felelősségét mindabban, ami a következő nagy háborúhoz elvezetett. Putyin újra részletesen taglalja a nyugati hatalmak müncheni megállapodáshoz vezető elhibázott politikáját. Mindez rendjén is lenne, hiszen aligha vitatható, hogy a müncheni alku súlyos hiba volt, de ezt Nyugaton se politikus, se komoly akadémiai kutató már jó ideje nem vonja kétségbe, és semmilyen formában nem mentegeti azt. Úgyhogy fölösleges ezzel bárkit is vádolni. Az orosz elnök ezúttal sem tudott ama utóbbi időben általa többször is emlegetett vád mellett elmenni, hogy a lengyelek is területhez jutottak Csehszlovákia felosztásakor. Igen, jutottak, a nem túl nagy tescheni területhez. Ez azonban semmilyen módon nem alapozza meg Putyin állítását Varsó súlyos felelősségéről a háború kirobbanásáért. Valóban nem volt szép dolog a lengyelek részéről a területszerzés, viselkedésüket Churchill is a sakáléhoz hasonlította, de annak nagysága és következményei össze nem mérhetők azzal a jelentős területgyarapodással, amihez Szovjetunió a Molotov-Ribbentrop paktum titkos záradéka nyomán jutott. Putyin eszmefuttatása semmi mást nem szolgál, mint a felelősség meglehetősen átlátszó áthárítását, mint ahogy az is, ahogy dolgozatában sejtetni engedi: lehet, hogy más országok is kötöttek a háború előtt titkos alkukat a hitleri Németországgal, de azokról nem tudunk, mert a nyugati archívumok egy részét máig nem nyitották meg. Írja ezt az a Putyin, akinek országában 2018-ban arról döntöttek, hogy a II. világháborúra vonatkozó levéltári anyagok egy részének titkosítását 2040-ig meghosszabbítják (ez főként a központi katonai irányítás dokumentumaira vonatkozik), míg bizonyos NKVD-s anyagokét 2050-ig. Nem mellesleg joggal merül fel a kérdés, hogy mi lehet az a titkolni való, aminek tartalmáról csak közel száz évvel a háború befejeződése után szerezhethet tudomást a közvélemény? Nemzetbiztonsági okokkal nehéz lenne ezt alátámasztani.

Putyin írását végig áthatja az az erősen elfogult szemlélet, mely szerint a háború előtt a Szovjetunió kivül senki másnak nem lehettek biztonsági érdekei. Ezért tudja az orosz elnök a kétség legkisebb megnyilatkozása nélkül azt állítani, hogy a balti országok tekintetében Moszkva nem tett mást, mint hogy stratégiai szükségleteit érvényesítette amikor „1939. őszén katonai-stratégiai, védelmi feladatainak megoldása folyamán a Szovjetunió hozzáfogott Lettország, Litvánia és Észtország inkorporációjához”. Majd még ehhez hozzátette, hogy „a Szovjetunióba való belépésük egyezményes alapon történt, a választott hatalom

beleegyezésével”. Ezek után már csak az a kérdés vár megválaszolásra, hogy az „inkorporáció” után miért menekült előbb Németországba, majd Svájcba az ellenállásra felszólító litván elnök, és miért került szovjet börtönbe, illetve zárt pszichiátriai intézetbe a lett és az észt elnök. Nyilván azért, mert ezt ők önként választották.

Az orosz elnök nem lát okot arra, hogy visszavonják a szovjet Népképviselők Kongresszusa által elfogadott, a Molotov-Ribbentrop paktumot érvénytelenné nyilvánító és azt élesen bíráló 1989-es határozatot. Egyelőre elzárkózik ettől, nem úgy mint néhány Duma-képviselő, akik már beterjesztettek egy ilyen javaslatot. Annak elfogadására azonban mindaddig nincs esély, amíg az elnök nem támogatja azt. A dolgozata alapján úgy tűnik, hogy egyelőre nem tartja azt aktuálisnak. Ha nem így lenne, akkor aligha utalt volna e határozatra helyeslően tanulmányában. Ennek ellenére már egy ideje zajlik a sztálini vezetés háború előtti magatartásának mentegetése. Ez a folyamat mára odáig jutott, hogy az állami hírügynökség, a RIA-Novosztyi honlapján 2020. március 5-én – nem mellesleg Sztálin halálának napján – egy olyan hosszú cikk jelenhetett meg, amelyben a lengyel hadifoglyok katinyi kivégzését – a megannyi nyilvánosságra hozott bizonyíték ellenére – megpróbálják újra a németekre fogni. (*Raszkrutku Katinyi odobril Gitler: kto na szamom gyele ubival poljakov? // RIA-Novosztyi, 2020. 5 marta, <https://ria.ru/20200305/1568164675>*)

Joggal merül fel a kérdés, hogy miért van szükség a már egyszer határozottan elítélt paktum és a háború előtti sztálini politika mentegetésére. Mire jó mindez? Valószínűleg leginkább arra, hogy a 80 éve történt események újraértelmezésével – ami praktikusán a sztálini hagyományhoz való visszatérést jelenti –, hivatkozást találjon az utóbbi években követett orosz külpolitika számára. Ez az utóbbi ugyanis már-már hivatalos álláspontjává tette a „befolyási övezetek” és a „multipoláris világrend” koncepcióját. Azt az elképzelést, amely szerint teljes és korlátlan szuverenitással csak néhány nagyhatalom rendelkezik. És ezek azok a hatalmak, amelyek egymással megegyezve döntenek az „érdekszférájukhoz” tartozó kisebb államokról. Ez a Moszkvában újra népszerűvé vált nézőpont a nemzetközi jog egyik legfontosabb alapelvét vonja kétségbe – az államok szuverén egyenlőségét.